

E 100/16

*Zsigmond Ferencnek
szeretettel:
Csikész Sándor*

A REFORMÁTUS ISTENTISZTELETI HELY FOGALMA ÉS MEGÉPÍTÉSÉNEK IRÁNYELVEI.

ÍRTA:
D. CSIKESZ SÁNDOR
EGYETEMI NY. R. PROFESSOR.

TARTALOM:

Bevezetés	1—3	C) A református kultusz vezéreszméi	11—16
A) Történeti alapvető vonások	3—10	(Isten királysága, Istenfiú- ság, Ó-emberből újemberré alakulás (genetikus és pa- lingenetikus út). Missiói jelleg, Charis, a keresztyén öröm, Párbeszédes jelleg, akusztika, horasztika, dyna- mika, „Lélekben és igazság- ban.” Református istentisz- telet esztétikuma, Keresz- tyén személyiség kiépítése.)	
B) Vallástudományi eredmények	10—11	Befejezés	16
(Öszöveltség, Újszöveltség, Kálvin, Hitvallások.)			
(Vallástörténet, vallás-lélek- tan, vallás-sociologia.)			

KÜLÖNLNYOMAT
A DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM
1933—34. TANÉVE ÉVKÖNYVÉBŐL.

DEBRECEN, 1935.
DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.

A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei.

Dékáni értekezés a liturgikai tudományok köréből.

Írta és a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetemnek 1934 június 2-án a Központi Épület diszudvarán tartott egyetemi évzáró ünnepélyén felolvasta:

Dr. CSIKESZ SÁNDOR hittudományi kari dékán.

Egyike a köztudatba átment tévedéseknek az, hogy a református egyháznak sem hazánkban, sem idegenben nincsen sajátos építészeti követelménye az istentiszteleti helye megépítésénél, . . . nincs külön templomstílusa. Próbáljuk ezt a kérdést elfogulatlanul tisztázni. „*A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei*“ lesz e rövid fejtegetés tárgya.

A kérdés ma sokkal fontosabb, mint bármikor is volt a múltban. Ugyanis a *reformáció századában* eleink nem építettek templomokat, hanem a városok és falvak kollektív egész módjára fogadták be a reformátori irányzatot, és így a templom is velük ment. Az addigi templomok képektől, oltároktól, orgonáktól stb. megtisztítása dogmatikai okokból történt. Nem a művészetet akarták megsemmisíteni, csak a dogmatikailag botránkoztatót eltávolítani. Hogy mennyire csak dogmatikai okok vezették az akkori közszellemet, semmi sem mutatja jobban, mint a XVI—XVII. századból reánk maradt templomok szószékének a régi középkori helyén meghagyása. Ugyanis a szószéket nem dobták ki, de nem is helyezték megfelelőbb helyre, hanem meghagyták a templom egyik oldal-falának, vagy oldal-hajója oszlopsorának közepén, hol a szónok előtt alig ülnek, a hallgatóság zöme jobb és balkeze felől esik, s így a szószék elhelyezése művészetileg is értelmetlen, liturgikailag pedig példátlanul káros. De mert dogmaticum nem kapcsolódott hozzá, megmaradt.

A *török hódoltság* fölégetett és földig rontott nem egy magyar templomot, különösen falun. Helyettük másikról kellett gondoskodni. A Nagyalföld települései világosan mutatják, hogy a felperzselt faluk lakossága a leégett templom pótlását a nagyobb falukba és városokba költözéssel oldotta meg, mert ott még állott a maradandóbb anyagból épült templom. Így születtek meg az egész világon szinte páratlanul álló alföldi nagy paraszt-városok. Később a török jóindulatú lesajnálással

és elnézéssel tűrte a reformátusok szobor-, kép-, orgona-, s harang nélküli templomait. A lakosság örült, hogy ezek helyett sem kellett újat építeni.

Az ellenreformáció a XVII. és XVIII. században erőszakkal elvette a protestáns templomok jórészét, és ugyanaz az erőszak minden eszközt megragadott, hogy megakadályozza, korlátozza, leszűkítse, visszaszorítsa az újabb református templomok építését. A nem maradandó, gyarló anyagból épült ilyen templomok nem sugározhattak egyházművészetet.

Igazi templomépitő alkalomhoz a magyar reformátusság a *Tűrelmi rendelet után* jut. A Csonka-ország jelenlegi református templomainak több mint fele 1780-tól a szabadságharcig terjedő idő alatt épült. Ez a kor azonban theologailag a racionalismus, építészetiileg pedig valami fáradt, lankadt barokk hatása alatt áll. A racionalista lelkületű vezetők már nem tudtak, vagy nem akartak leszállni a *bibliai mélységbe*, hogy onnét bányásszák ki a református templomépités liturgiális alapelveit. A *reformátori iratok tanulmányozása* feledésbe ment, a nagy nemzeti megújulás egyházi elszíntelenedéssel járt, mint ahogy erre másutt is úgy a múltban, mint a jelenben számos példát mutat fel a világtörténelem. Az ebben a korban épített templomaink alig észrevehető mértékben tükrözik a református istentiszteleti hely építésének liturgiális irányelveit.

Ez irányelvek főforrásai: a *Biblia, Kálvin művei, s a református hitvallási iratok.*

A XIX. század második fele tesz lépéseket ezek felé a források felé. A Bibliára a Károlyi-fordítás revíziója, Kálvinra id. Révész Imre plasztikus monográfiája, a hitvallásokra a tiszántúli református egyházkerület áldozatkészségéből megjelent új fordítások vezetik az érdeklődő figyelmet.

A XX. század világháború előtti korszaka alapozza meg és indítja el a magyar reformátusság lelki megújódását. Gyülekezetek egyre-másra támadnak, keletkeznek; az elnémult harangok fájdalmas gyászát az újonnan épülő templomok megszólaló harangjai felejtetik el. Amilyen bémult lassúság és álmos nekifohászkodás köde terül el némely alföldi református nagygyülekezeten, épen olyan fűre, eleven tette-készség és hősiesség adakozó lelkület jellemzi igen sok református szórángyülekezet életét, ahol dinamikus életvágy hajtja a szíveket új istentiszteleti hajlék építése felé. Ennek az építő láznak a református egyház liturgiális irányelveivel egészséges fejlődésre utat jelölni úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból égető szükség.

A külföld reformátusainál még több templom maradt örökségbe a középkorból, mint nálunk. Új templomok építésére ott még ritkábban került a sor. Érthető, hogy a kérdés elméleti tárgyalása ott is igen szűkszavú volt. Az angol és holland nyelvű reformátusokat egész a legújabb időkig nagy belső szakadások tagolták kybernetikai és dogmatikai, egyházszerkezeti

és hitvallási frontokra, s ezek a harcok foglaltak le minden erőt. A német nyelvű reformátusság előbb a racionalizmus, majd a protestáns unió elszíntelenítő hatása alatt szenvedett, s innét van, hogy még a svájci reformátusság jórésze is egész a legújabb időkig, ha nem is felejtkezett meg végképen, de alig gondol a nagy helvét reformátorok örökségének az egyház mindennapi életében való kipróbálására. *A bibliai és reformátori református eszmény felragyogtatásának műve a világháború utáni theologiai megújulással van kapcsolatban.* Ennek a theologiai megújulásnak figyelme nem fordult még egész intenzitással a liturgikai problémák egyházművészeti része felé. Így történik, hogy a magyar reformátusság ennek a kérdésnek feltárásánál jórészt saját erejére van utalva.

A gyakorlatban már számos érdeklődő lelkésznek és vezető presbiternek fejtettük ki a magunk álláspontját írásban vagy szóban hozzánk intézett kérdésekre. Az Országos Református Lelkészegyesület fel is vette e kérdést tárgyalásai sorába, és az itten indított kezdeményezésekre fordította a magyarországi református egyetemes konvent és zsinat is figyelmét az ügyre, s az így nyert felső rendelkezések folyamánként kért fel a tiszántúli református egyházkerület is e sorok íróját (250—1933. sz. határozatával) a református elvi álláspont felvázolására. (V. ö. Egyet. Konvent: 39—1933. sz. határozat.)

Ennek a feleletnek lényegét és gerincét óhajtom most bemutatni.

* * *

Aki már résztvevett többféle keresztyén felekezet istentiszteletén itthon és külföldön, az kénytelen megállapítani azt az egyszerű tapasztalati tényt, hogy *a református istentisztelet valamennyi más keresztyén denomináció kultuszától különbözik. Más a súlypontja, más a csúcs-teljesítménye, más a célja.* A papi ordo és ebből kifolyólag az úrvacsora sákramentumát objektív valósággá változtató hatalom nemcsak a különböző görög keleti, görög katolikus és római katolikus, ó-katolikus egyházak kultuszát hatja át, hanem egyre gyengülő hatással ugyan, de mégis észrevehető módon ott tünedezik az anglikán, a methodista, a német evangélikus, a skandináv és az amerikai s cseh-szlovákiai lutheránus egyházakban is. A református istentiszteletben mindezeknek még a nyoma is alig lelhető fel.

Ezt az óriási liturgikai távolságot a római katolikus és a református istentisztelet, mint két legellentétesebb végpont közötti térkülönbség méri meg.

A római katolikus mise a klérus cselekménye, mely által — hitük szerint — pótolhatatlan óriási erők áramlanak a laikusok életébe. A református ígehirdetés szintén pótolhatatlan és óriási lelki erőket hoz ebbe a világba. De amíg a

római katolikus mise nélkülünk és érettünk folyó dráma, addig a református istentisztelet velünk és általunk történik. Ebből az éles ellentétből folynak a többi különbségek.

Római katolikus liturgia tanítása szerint az istentiszteleti hely leglényegesebb felszerelése az *oltár*. A templomot ez teszi templommá és a hordozható oltár, mely alig nagyobb egy kinyitott könyvnél, templom nélkül is bárhol teremthet érvényes istentiszteleti alkalmat. A római katolikus istentisztelet bámulatos székesegyházaival, ragyogó művészi kiegészítésével üstökös csillaghoz hasonlít, amelynek magva az oltár, melynél az eltörölhetetlen papi karakterű áldozár hangoztatja az ostya felett a mise kánonát. Ezzel szemben a református istentiszteletnek egyetlen feltétlenül lényeges és soha el nem hagyható szerelvénye van: és ez az *Isten Ígéje*. Mikor az Isten Ígéje köré imádságos lélekkel kelten, vagy hárman, vagy akárhányan egybegyűlnek, ott református felfogás szerint istentisztelet van. Nem a szószerk tehát a templom legfontosabb felszerelése. — A szószerk csak egyik, s nem épen legszerencsésebb formája az ígehirdetés helyének, s magasra emelésével csak jelezni akarja az ígehirdetés kiemelkedő fontosságát a református istentiszteletben.

A református istentisztelet akármilyen egyszerűnek látszik is, és kristályosan átlátszónak, mégis tömördek *bibliai* apró elem ötvözetéből, vegyületéből keletkezik.

Legrégibb benne az *őszövétségi hagyaték*. A római katolikus és református istentisztelet közötti sarkalatos különbség egész az őszövétség koráig nyulik vissza. Az őszövétségi kultusz a jeruzsálemi templom elpusztításáig tulnyomóan és típi-kusan áldozati kultusz volt. Isten kijelentése csak annyiban volt benne, hogy ez a kijelentés szabta meg a papi rend eltörölhetetlen jellegét és pótolhatatlan tisztét, a bűnök ellen felállított rituális törvényeket s a bűnöket kiengesztelő, eltörölő áldozatok liturgiáját.

A *próféták* hiába hirdették az áldozati kultusz alsóbbrendű voltát, s hiába kívántak helyette Isten Ígéje, kijelentése szerint igazodó kegyességet, siket fülekre találtak. A *babiloni fogságban* emlékezett vissza a profetizmus vigasztaló szavára a foglyul hurcolt nemzet. A nép nagy tömege elfelejtette az ősi szent nyelvet, s csak az Isten Ígéből napról-napra táplálkozó kegyesek tudták az egybegyűlt híveknek lefordítani és röviden megmagyarázni a Szentírást. Ők tudták elimádkozni és előimádkozni a szent zsoltárokat. Ebből az istentiszteleti módból fejlődik ki a zsidóság másik kultikus típusa: a *zsinagógai istentisztelet*.

Az Áron és Lévi fiai papi rendje által véghezvitt áldozati kultusz egyenes őse a római katolikus misének, épen úgy, mint ahogy a református istentisztelet közvetlen folytatója az *őskeresztyének által átvett zsinagógai istentiszteletnek*.

Ebben az ószövetségi örökségben vannak olyan tartalmi elemek, amelyek úgy a jeruzsálemi templomi kultuszban, mint a vidéki zsinagógai kultuszban, s ezek nyomán a két fő-örökös: a római katolikus egyház és a református egyház kultuszában egyaránt megvannak. Ilyenek pl.: a fohász, zsoltár, áldás, könyörgés, ünnep, szent-idő, liturgus, szent-lakoma stb. stb. De mennyivel más hangsúlyozása, színeződése, érvényesülési területe, fontossága és nyilvánossága van ezeknek a két ellentétes kultuszformában. Nem térhetünk ki mindegyik részletkérdésre, csak a *zsoltárok használatát* emelem ki, amelyet a római katolikus egyház és a református is szinte teljes terjedelmében használ. Csakhogy az előbbinél a nép által is hallgatható misében aránylag nagyon kevés zsoltár fordul elő, ellenben a klérikusok naponkénti ima-óráiban használt breviárium hatalmas mértékben felveszi és kötelezővé teszi: de csak a papoknak. A reformátusok pedig Kálvin kezdeményezésére, a magyar reformátusok pedig az ő hatására, különböző kezdetleges fordításokban, majd Szenci Molnár Albertnek legtöbb helyt művészi szépségű és lélekbe markoló erejű fordításában nyilvános istentiszteletük és magános áhitatuk egyik legfontosabb alkatrészévé tették. Nemcsak a papok, de az egész nép énekli.

A református istentisztelet eszményének kialakítására legdöntőbb szerepe az *Újszövetségnek* és ebben is az *Úr Jézus Evangéliumának* van. Külön hatalmas fejtegetést érdemelne istentiszteletünk újszövetségi fundámentom-köveinek egymásra illesztése s vele a krisztusi alapvetés grandiózus felépítése. Szabad legyen itt is csak vázlatosan reámutatnom a szembe-tűnőbbekre. A református istentisztelet ősi prototypusa a Lukács evangéliuma IV. részében található írva, ahol az Úr Jézus feláll, s textust olvas Ezsaiás prófétából és íge-magyarázást fűz hozzá. Ha meggondoljuk, hogy a zsinagógai kultusznak zsoltárok éneklése, fohászokodás, imádkozás volt a kezdete, s imádkozás, áldás és zsoltár-éneklés volt a Törvény, és Próféták ígéinek felolvasását és magyarázását követő befejező rész: úgy az első szemléletre is megállapíthatjuk, hogy a református egyház híven őrizte meg az újszövetségi kultikus örökséget. Az ószövetségi örökséget tehát nemcsak azért őrizzük, mert hozzátartozik Isten kijelentése teljes egészéhez, hanem azért is, mert az Úr Jézus az Ószövetség egyes helyeihez fűzött íge-magyarázásával approbálta. Ilyen zsinagógai istentisztelet közben tett jót és gyógyított az Ildvezítő. Erre való emlékezés a mai istentiszteletünkben a bűnösökért és betegekért való könyörgés, és az istentiszteletünk nélkülözhetetlen alkotórészévé vált adakozás. *Jézusi örökség a zsoltárok szeretete.* A zsoltárokból igen sokat idéz, zsoltár-énekléssel vonul a tanítványok serege élén az utolsó vacsoráról a Getsemáné kertbe, a XXII-ik zsoltárban megdöbbenő részletességgel megjövendőlt halálára

akarja irányítani a figyelmet a keresztfán a XXII-ik zsoltár kezdő sorának nagy felszóval éneklésével: „*En Istenem, én Istenem miért hagytál el engemet.*” Megdicséri a templom tornácában éneklő gyermekeket stb.

Az *istentiszteleti gyülekezet letelepedésére* is találunk nevezetes ujjmutatásokat. Maga mellé állítja a tanítványokat; előttük félkörben telepíti le a sokaságot; a tanítványok közvetlen szemlélete elé hívja és állítja az engedelmes gyermekeket. Bibliai örökség az is, hogy férfiak és nők egymástól elkülönítve foglalnak helyet az Atya trónusa előtt. Hangsúlyozza az Idvezítő az *Íge központi jelentőségét*. Az *Íge* magyarázásának hallgatása az „egyetlen szükségessé dolog,” ebben rejlenek a mennyország kulcsai. Ha ez elhaggat, a kövek is kiáltanak. Az ég és föld elmulnak, de az *Ő* beszédei soha el nem mulnak. Ezt az Ígét kell alkalmas és alkalmatlan időben házban és háztetőről, faluban és szerteszét a mezővárosokban, pusztaságon és a fővárosban hirdetni. Hangsúlyozza az *imádság nagyszerű erejét* és példátlan liturgikai értékét. *Ő* maga is ad imádságot és számtalanszor imádkozik. Számos példázata és evangéliumi utalása szól az imádságról. A Szentlelket küldi el helyettesül és vigasztalóul, aki a lélek legfőbb tanítómestere Ígében és imádságban egyaránt. Ennek a fényében ösmerjük meg a Fiút igazán, és a Fiú által juthatunk az Atyához.

Jézustól származik az istentisztelet legtokéletesebb meghatározása: „Az Isten lélek, és akik *Őt* imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.” Istentisztelet tehát ott van, ahol az Istent lélekben, lelkületben, bensőben imádják, és ahol igazságban, tehát valóságban, valóságosan, közbevetés, közvetítés-mentesen tényleg imádják.

Az Istennel egybekapcsolódás két formáját emeli ki Jézus: az *Isten királyságát* és az *Isten fiaivá* megigazítást. Jézus evangéliumából két sákramentum bontakozik ki, mint földi működése kezdetének és végének hatalmas eseménye: a keresztség és az úrvacsora.

Amelyik református egyház istentisztelete nem ezen a fundamentumon nyugszik, az elvesztette létjogát, díszét és koronáját.

Döntő vonás az *Úr Jézus istentiszteleti többféle módja* is: ahogy *Ő* maga társalog az Atyával, ahogy dialogusba beszélget egy-egy kiválasztott lélekkel (Máriával, Nikodémussal, samáriai asszonnyal stb), ahogy az Isten királyságának misztériumait fejtegeti a gyülekezet lelki öregebbjei: a tanítványok előtt, s ahogy az egész népnek hirdeti az Evangéliumot. — A pásztorációban és evangelizációban öntudatra jutott református egyház különböző fajú ígehirdetési típusai ezekre a mintákra mennek vissza.

A Jézus evangéliumából leszűrhető liturgiai alapelveket próbálja ki a gyakorlatban az *őskeresztyén egyháznak* az a

praxisa, amelyről az *Újszövetség* apostoli iratai adnak számot. Legfőbb ezek között Pál apostol, aki megadja az úrvacsora és a keresztség, az agapé, a diakonia, az egyházfegyelem, az adakozás stb. tekintetében az értékes formát. Tőle származik az alapelv, hogy a hívek által közérthető nyelven, mindenki által felfoghatóan szóljon az ígehirdetés; hogy a gyülekezetben azok forgolódjanak, akiknek charizmájuk van; hogy mindenkinek ékesen és jó renddel kell történni; ő mutat példát krisztusi szellemű énekköltészetre és hitvallás-egybefoglalásra; ő állítja fel az ekklézsia misztikus fogalmát, mint Krisztus testéét és Krisztus menyasszonyáét és ő tanít meg arra, hogy mindnyájan a Szentlélek templomai vagyunk. A többi apostoli irat kiegészíti ezeket a hasznos vonásokat a lelki házzá épülés, a királyi egyetemes papság, a gyülekezet erkölcsi rendje, az étellel megbizonyított ígehirdetés hasznos kívánalmaival. Ez az újszövetségi gyakorlat lépteti életbe az apostoli iratok olvasását és magyarázását, a diatribét és a homiliát. De ezek tanítanak meg arra is, hogy a víz keresztsége mellett szükség van a Lélek keresztségére is, s ezek mutatnak példát arra, hogy az őskeresztyén egyház már ismerte a gyermek-keresztséget, s egyház-igazgatási elve a presbiteri rendszeren épült fel.

* * *

Kálvin ott akarta folytatni, ahol az *Újszövetség* befejezte. Mélységekbe hatoló pillantással ösmerte fel az Ő és *Újszövetség*et, általában az egész teremtettségét egybekapcsoló *predestináció* törvényét. Istent igazán tisztelni a predestinált lélek tudja. Ez az Isten királyságának, szuverénitásának igazi ereje. Az istentisztelet nagyszerű pótolhatatlan alkalom: a gyermeki mitsemsejtésből predestináltságunkra először rásejteni, később lelkendezve megbizonyosító jeleket kapni, majd sziklaszilárdan, életre-halálra szóló erővel meggyőződést nyerni felőle.

Kálvin látta meg legvilágosabban, hogy a világ teremtésétől fogva, multon, jelenen és jövőn keresztül, mint egybefoglaló szédületes erő tűnik fel az Isten igazi ekklézsiája, amelynek tagjait földi halandó bizonyossággal nem ösmerheti, csak Isten tudja, hogy kik az Ővéi. Az *Ecclesia invisibilis* marad az örök eszménye minden látható egyháznak. A látható egyházak tagjai között, sokszor még önmaguk lelke előtt is elrejtve élnek a láthatatlan egyház tagjai. S ettől kezdve a református istentisztelet a látható, tehát a nem tökéletes, földi egyháznak, az *ecclesia visibilis*nek alkotó része, melyben a láthatatlan egyház felé növekvő tagok a többiek iránti szeretetből és felelősségből vezetik az egész gyülekezetet a tökéletes egyház, az *ecclesia invisibilis* tagjai közé fejlődés útján.

Kálvin ösmerte fel az egyházat igazgató *újszövetségi charizmák* nélkülözhetetlen voltát az ígehirdető, a tanító, az egyház-kormányzó és szeretettevékenységet végző presbiteri tisztsége-

ket, melyekre lényegében Isten elhívása rendel egyeseket, s a látható gyülekezetnek az a kötelessége, hogy ezekre az elhívottakra azok istentiszteleti életéből és közéleti kegyességükből reáösmérjen. Ettől kezdve a református istentisztelet ott van, ahol az ígehirdető presbiter hirdeti az evangéliumot, ahol a tanító presbiter az óvódától az egyetemig végzi a valláspedagógiát, ahol a kormányzó presbiter a kicsi szórvány presbitériumától a zsinati elnökig hűséggel őrzi a rendet és fegyelmet, ahol a diakonus-presbiterek egybegyűjtik az Isten dicsőségére szánt adományokat és Isten akarata szerint szétosztják.

Kálvin ösmeri fel legmegragadóbb módon, hogy a földi egyházat a *Szentlélek kitöltetése* nemcsak megteremtette, hanem azóta is benne a szentlélek kitöltetésének szakadatlan ismétlődésére van szükség. Istentisztelet csak ott van, ahol énekben és imádságban, ígehirdetésben és adakozásban a Szentlélek ragadja meg a gyülekezet vezetőit és tagjait. A római katolikus egyház a Krisztus egyszeri, tökéletes áldozatát ismétli, majd kétezred-év óta napról-napra, majd félmillió helyen és alkalommal. A református egyház istentiszteletében a Szentlélek kitöltetésének csodatétele ismétlődik meg, széles e föld kerekészen minden napon, valahol csak református hívek egybegyűlnek. A római katolikus egyház hirdeti az ostyá transsubstantiationját, a református egyház ugyanilyen felséges misztikumot hirdet, a *református transsubstantiationt*, amikor a Szentlélek hatása alatt az emberi lélek úgy megalázza és megüresíti magát, annyira megnyílik az Úr Jézus elégtévő érdeme előtt, hogy Jézus, az Élet Királya beköltözik a szívünkbe, felharsan a szív diadalmas himnusza: „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus”. Ennek a református transsubstantiationnak leghatalmasabb eszköze a református istentisztelet.

Kálvin ösmerte fel legtisztábban, hogy semmiféle theurgianak az evangéliumi egyházban helye nincs. Annak a törvényeskedő felfogásnak: megtartom a törvényedet Isten, és azután várom, hogy megszeress és megsegíts, Kálvin az ellenkezőjét hirdette. Szerinte csak *ingyen kegyelemből hit által*, egyedül Jézus halála érdeméért vétetünk be Isten gyermekei közé, s a lélek ezért a felséges kegyelemért, e fölött az örök atyai irgalom felett való örvendezésében hálaadásképen cselekszi Isten törvényeit a Szentlélek erejének segítségével által és ajánlja fel magát engedelmes eszközül, embertársai iránti felelősségből, Isten királysága számára, hogy e világot olyan állapotra segítse, ahol egyedül Istené a dicsőség. Ettől kezdve a református istentisztelet a léleknek ezt a drámai megkegyelmeztetését, ezt az ujjongó hálaérzetét, ezt a háládatosságból és felelősségből egybeötvözőtt boldog odaszánását tárja elénk; legmagasabb kicsendülése mindig az, hogy nem embereké, hanem *egyedül Istené a dicsőség*.

Kálvinnál eredeti kizárólagos értékükre és jelentőségükre emelkednek a *keresztség* és az *úrvacsora* szertartásai. Különösen az úrvacsora gazdag olyan elemekkel, amelyeket a racionalizmus misztikusnak bélyegzett, de amelyeket a legújabb valláslélektani kutatás teljes mértékben igazolt. Amint a földi látható egyház gyarló utánzata a láthatatlan egyháznak, úgy az úrvacsorai látható jegyek vétele és evése gyarló utánzata az ugyanakkor végbemenő *lelki evésnek*, mely a bűnbocsánatot nyert léleknek Krisztus egész életével egybeforradása és üdvösségre elpecsételése. A később konfirmációvá fejlődő egyházi aktus Kálvinnál az úrvacsora e nagyszerű, földig sújtó és mégis emelő misztériumára való előkészület formájában jelentkezik.

Kálvin törekedett arra hatalmas *egyházfegyelmi rendszerével*, hogy a templomot a közélettől és a családi élettől elválasztó falak és kárpitok bontassanak le. Hogy amint Istenben megosztatlanul van az Atya, Fiú, Szentlélek teljes hármassága, úgy az emberben megosztatlanul és elkülönítetlenül egyaránt *Istené legyen a család embere, a közélet embere s az egyházi élet embere földi háromsága*. Ettől kezdve igazi református istentisztelet ott van, ahol olyan lelkek sereglenek egybe, akik templomban, közéletben és családi életben egyaránt ugyanannak az evangéliumnak engedelmeskednek. A református egyházi életnek temploma hajója mellett nem falak, csak oszlopok által elválasztottan áll a két oldalhajó, a közélet és a családi élet. Egyazon hit, egyazon kegyelem, egyazon hála és egyazon felelősség légköre tölti be mind a hármat.

Nem tudom, tudja-e mindenki, hogy Kálvin rendeletére és kívánságára Marot Kelemen és Béza Tódor foglalták költői versformába a *zsoltárokat*, s ezeknek nyomán Bourgeois és Goudimel, Kálvin és Béza tudtával, igen sokszor olyan dallamokat válogattak, amelyeket a korabeli francia nép trágár szövegekre szélteben énekelt. Kálvint sok szemrehányás érte azért, hogy ezt megengedte. Holott Kálvint az az evangéliumi gondolat vezette, hogy nem lehet az a dallam, az a forma olyan lesüllyedt, hogy a bibliai tartalom meg ne nemesítse. Mint ahogy az emberi lelket halálos bűnei mélységéből a bibliai tartalommal való megtöltetés emeli föl. De vezette egy Pál-apostoli gondolat is. Inkább akart egy dallamot énekelteni, amit mindenki tud, hogynem mint ezeret, amit csak kiváltságosak tudnak zengeni. A sátán kezéből nem egy fegyvert csavart ki ezzel, hogy azok az evangéliumi megvendégelés csodájához hasonlóan megsokszorozódva jobb- és balkéz felől való fegyverekké válnak a világ minden reformátusai kezében.

* * *

Hitvallásaink: ú. m. a *II. Helvét Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté* több-kevesebb határozottsággal ezt a kálvini fel-

fogást kodifikálják, s erről szólnak a különböző országok helyi hitvallásai is. Terünk és időnk szűkreszabott volta felment a behatóbb elemzéstől.

* * *

Ezeket a *történeti alapvető vonásokat* tudományos theologiai szempontból ellenőrző próba alá kell vetnünk, és pedig három módon: *vallástörténeti, valláslélektani és vallás-szociológiai* szemszögből. Az idevágó kutatásaimat egyetemi előadásaim során részletesen kifejtettem, itt csak a végső eredményt szegezem le.

Vallástörténetileg a vallások sorrendje az egyre szellemibbé válás vonalát mutatja. A primitív vallásoktól kezdve fel a csúcspontig hatalmas az út, és a csúcson helyezkedik el a keresztyén vallás. Hitünk szerint a keresztyén denominációkon belül a református istentisztelet próbál a legszellemibb vallástörténeti fok felé lendülni. Benne minden a szellemiségre törekszik. Az épület eltörpül a benne egybegyülekező halhatatlan lelkek mellett. A látható gyülekezet eltörpül a láthatatlan egyház mellett. A testi lét eltörpül az Istennel egybeforrott lélek mellett. A földi öröm, hír, dicsőség eltörpül predestináltságunk mártírkoronája mellett. Minden földi szó eltörpül az Isten Igéje mellett. A legszellemibb fok az, ahol Istent lélekben és igazsággan imádják.

Valláslélektanilag előbb van a közösség és azután az egyén. A vallásos élménynek, mint életrészletnek, az a csodálatos hatása van, hogy a közösséget egyénekre bontja; az egyéneket személyiségekké fejleszti s a személyiségeket újra beállítja egy új közösséggé szerveződés gyújtópontjába. Így lesz a szervezetlen közösségből egyéniségen át, személyiségen keresztül *Isten törvénye szerint szervezett közösség, vagyis gyülekezet*. A valláslélektannak ezek a megállapításai teljes mértékben igazolják a református istentisztelet újszövetségi és kálvini örökségét.

Vallás-szociológiailag minden vallás társadalom-szervező erő, több-kevesebb sikerrel. Krisztusi társadalom ott van, ahol a társadalmi különbségek eltüntetésére törekszünk, s ahol azt az Istent imádják, aki nem személyválogató emberi szempontok szerint. Krisztus a másokért való felelősség, a másokért való charitativ szolgálatot, a bűnösök, kicsinyek, nyomorultak, szegények, özvegyek és árvák gondjainak felvételét kívánta. A református istentiszteleti és egyházi élet a kálvini formájában erre a vallás-szociológiai eszményre ékes példát nyújt. És hogy teljes értékű, tökéletes példát nyújtson, erre kell törekednünk a kálvini egyház fegyelemmel nevelt istentiszteleti közösség tagjai között minden református hívő lélek egybefogó munkájával.

Mindezeknek az alapvető bibliai református hitvallási és vallástudományi fejtegetéseknek előrebocsátásával könnyen kiemelhetjük azokat a vezérelveket, amelyek szerint egy református istentiszteletre rendeltetett helyet vagy hajlékot liturgiális célra beosztani, berendezni kell.

* * *

A református istentiszteleti hely liturgiális beosztása ugyanis ezeket a bibliai, reformátori, hitvallási s vallástudományi főbb eszméket van hivatva szimbolizálni, kifejezésre juttatni és elősegíteni, úgyannya, hogy minden egyes főbb eszmekörből külön függvény vonható irányelvként a *református istentiszteleti hely építészeti megoldása* számára. Lássuk ezeket egyszerű vázlatban.

A legfőbb vezéreszme az *Isten királysága*. A láthatatlan, de jelenlévő Király elé sereglének seregének vezérei, katonái, védettjei, hódítottjai, az oltalma alá kívánczók serege, szolgálói és alattvalói. Ebből következik, hogy a *láthatatlan Király szimbolikus helye és az Ő hatalmát szimbolizáló Szentírás királyi módon émelkedjék ki, az alattvalók elé és fölé*. Ennek az emléke a görögkeleti egyházban a „béma“, az emelvény, s a királyi sátor dombja. Az építendő református istentiszteleti helyekben ki kell keresni ezt a királyhoz méltó helyet, és az elé kell seregeltetni az egész gyülekezetet. A hadsereget csoportonként, szakaszonként, évfáratonként és fegyvernemenként kell felvonultatni a Király elé. Ez a gondolat tükröződik ma is a református gyülekezetek s különösen a legtöbb magyar református gyülekezet istentiszteleti elhelyezkedésében. Ebben a királyi seregben a fővezérnek, Krisztusnak az a jelszava: Jer utánam és kövess engem. Nem biztat, hogy menj előre, hanem előttünk megy és hív maga után. Ebből következik az a református elv, hogy az egyes rétegek elsője, példaadója, előtte üljön a többinek, és utánuk sorakozzék a követők sokasága. Presbiterium előtte ül a férfi-híveknek, akik a presbiterium mögött foglalnak helyet. A lelkipásztor neje és a tanító neje vezeti a nők sokaságát. A kántor és a tanító a reájuk bízott gyermekeket. Az Isten királyságának elve kívánja meg, hogy a legfőbb Király szimbolikus helyéül kijelölt rész előtt legyen elégséges szabad terület, ahova az Ő seregének újoncai: kereszteleési csoport, áttérők, konfirmandusok, esküvő párok, ekklezsia-követők nagy alattvalói hódolattal leborulhatnak. Ugyanitt állnak meg a Király földi seregének új vezérei: a beiktatandó lelkipásztor, az újonnan választott gondnok és presbiterium stb. S ugyane helyen vesznek részt a bűnbánat és alázat mennyegzői ruhájában a Nagy Király vacsoráján az úrvacsorázók.

Az Isten királysága után legfontosabb vezéreszméje a református istentiszteletnek az *istenfiúság gondolata*. A refor-

mátus istentiszteletnek célja és hatása az istenfiúságra nevelés és eljutás. Ebből folyik, hogy a hajlék: családi hajlék. Tehát világos, barátságos, bensőséges hatást keltő kell, hogy legyen. A családban az első hely a családfő, tehát Istené, s az egész családnak *eléje* kell telepedni. Fogalmi képtelenség tehát az olyan elhelyezés, mikor az élő Isten helyét szimbolizáló tér-részlet mögött is ülnek hívek. Az istenfiúságra vezérő Isten, keresztyén hitünk szerint az Atya, Fiú, Szentlélek Szentháromságában árasztja áldásait. Az istenfiúság családfőjének szánt helyen állíttassék fel a teljes Szentháromság működésének szimbolikus helye: először az Atyáé s ez a keresztelő medence; baptisterion; azután a Fiúé s ez: az úrasztala, trapedza; s azután a Szentlélek működésének szimbolikus helye s ez: a Biblia emelvénye, az ígehirdetői emeltebb hely, a béma. Legszebb és legmértőbb családi elhelyezkedés, ha e szent szimbolikus hely körül nem félkörben, de szelíden odahajló ívben helyezkednek el Isten gyermekei. S ezek között első sorban azok, akikről még bizonytságot tehet a Fiú, hogy ilyeneké a Mennyegek Országá. Ugyanez az elvkör követeli, hogy a családfő szimbolikus helye közelében üljenek azok, akik a Krisztus kicsinyeire felülvigyzás mandátumát első sorban kapták.

A harmadik főeszme az *ó-emberből új emberré*, a régi teremtményből új teremtménnyé alakulás eszméje. A testi ember *genetikus* úton, a világnak Isten rendelkezései szerint alakuló módján növekedik a születéstől, oktatáson, családalapításon át a halálig. S ezeket a mozzanatokat szenteli meg a keresztség, a gyermek-istentisztelet, a konfirmáció, az esküvő, az egyháztagság, az Íge rendszeres hallgatása, az úrvacsorával élés, egész a temetésig. E mellett a genetikus út mellett végigfutják az igazi hívek az újjászületés útját, a *palingenetikus* utat: sóvárgással hallják az Ígét; az ígehirdetés hallgatásából hit fogamzik a lelkükben a Szentlélek ereje folytán; ez a hit az Úr Jézussal való közösségre vezérli, bűnbánata és a Jézus érdemében ingyen kegyelemből elnyert megbocsáttatás után, s ez viszi az Atyával való megbékélésre és az újjászületett lélek erejével halálig hűséges szolgálatra. A genetikus út megkívánja, hogy az istentiszteleti helyen keresztségtől a temetésig minden felsorolt egyházi funkcióra mód és alkalom nyíljk, és hogy a hívek életkor és nem szerint különíttessenek el. A palingenetikus út megkívánja, hogy a keresztyén személyiséggé fejlődött lelkek, vagyis az újjászületés kegyelmi ajándékában részesültek, ott üljenek az istenség szimbolikus helyének trónja zsámolyánál. És fordítva: csak azok kerüljenek oda ezekre a helyekre, tehát a lekipásztori, presbiteri stb. székekbe, akik az újjászületés nagy ajándéka által tündökölnék a gyülekezet előtt. Ezek a lelkek vannak hivatva az igazi egyházkegyelem és gyülekezet-kormányzás feladataira is.

A református istentiszteletnek *missziói jellege* is van. A világból Istennek Lelke kihív az Úr zsámolya elé, innen az ekklezsia szó, amely eredeti jelentése szerint kihivottak, kiszólitottak társasága. De azért hív ki, hogy kellőleg kioktasson, új élettartalommal megtöltsön és azután újra beleküldjön, visszaküldjön a világba, hogy ott az élő Isten Ígését képviseljük. Ez a missziói karakter követeli, hogy a református istentiszteleti hely mellett szoros kapcsolatban ott legyenek azok a helyek, mint különböző előadó termek, gyülekezeti terem, vasárnapi iskolai, ifjúsági egyesületi helyiség stb. stb., ahova a világ egy-egy kisebb csoportját gyűjthetjük, s köztük a küldetés hevéből vitetve Isten misszionáriusaiaként működhetünk. Ebből a missziói szempontból az istentisztelet Krisztus napiparancsainak átvétele, Krisztus seregének felkészülése, Krisztus seregének elindulása. Ebből következik az a gyakorlati függvény, hogy ezeknek a missziói erejű lelkeknek kellő tér és az ünnepélyesség keretei között elégséges szabad mozgás biztosítandó. Ne lélektelen sekrestyések és unott arcú, kelletlen mozgású szolgálattelkek forgolódjanak az istentisztelet jó rendje körül, hanem ezek a lelkek. Ezzel a mozgási, cselekvési készséggel induljanak ki a világ misszionálására abban a kicsiny körletben, amelyet Isten látható gyülekezete abban a helységben elfoglal.

Nem utolsó vonása a református istentiszteletnek a *charis*, a *keresztyén öröm*. Az igazi református lélek örvendezik egyéni váltságán, Isten ingyen kegyelmébe fogadtatásán. Örvendezve hálaadással kötelezi el magát Isten ügyének szolgálatára. Örvendezéssel vállalja a felelősséget a reábizott lelkek ügyében, és örvendezéssel számol be imádságában Istennek. Ez az örvendező, *charisticus* jelleg tessék meg az istentisztelet helyén épen úgy, mint résztvevőin, és az egész istentiszteleten. Ha előbb a jórendet hangsúlyoztuk, úgy ez a vonás az ékes és boldog örömtől repeső istentiszteletet akar. *Építészeti megoldásban* megkívánja, hogy minden botránkoztató, sanyargató és a jóízlést rontó vonás, a kényelmetlen padoktól a túrhetetlen és borzongató hidegen keresztül az esővíz-sávolynos és pókhálóguirlandos díszítésen át a sepretnen, nyirkos padmalyig stb. stb. lehetőleg elkerültséék. Ellenben megfelelő bibliai fölratok, harmonikus, örvendező ritmusú éneklés, az idvezítő kegyelemért himnuszi szárnyalású imádság, s boldog ragyogó belső biztonyságtétel az ígéhírdetésben, s nem utolsó sorban a magatúrtóztető és alázatosan szerény, de lelkes orgona-kiséret elősegítheti ezt a *charisztikus*, *agalliasztikus* vonást.

A periferisztikusabb jelentőségű vonásokat elhagyva hadd emeljek ki még egyet: a református istentisztelet *párbeszédes* formáját. Minden istentisztelet legvégső lényegében *párbeszéd*, a *könyörülő Isten lelke és a könyörületre utalt emberi lélek között*, s így voltaképen a kijelentés és imádság dialogusa. Ennek a dialogusnak a református egyházban először a vezető

keresztyén személyiség: a lelkipásztor lelkében kell végbemenni, csendes magábavonulás és önmaga felett ítélkezés lélekzsendítő óráján. S azután jelenhet meg az élő gyülekezetben ez a személyiség, hogy átengedje magát váltakozva az Isten Ígéje és a gyülekezet kiáltó szüksége engedelmes szócsövének. Építészetiileg ebből a dialogusos jellegből önként következik, hogy a templommal kapcsolódjék a lelkipásztor csendes elvonulására szánt, s lelki tusakodása színteréül szolgáló hely, s ott a közelben helyezkedjék el a presbitérium, a bibliakör, egyszóval a gyülekezet vezető egyéniségeinek Istennel beszélgetésére szánt hely.

De ugyanez a dialogikus forma, s hogy ebben a lelki dialogusban a vezető keresztyén személyiséggel együtt a gyülekezet minden tagja lelkileg résztvehessen, — követel még három irányú építészeti megoldást: *akusztikát*, *horasztikát*, *dinamikát*.

A legfontosabb elv az *akusztika*. „A hit hallásból van.” Evégből a református istentiszteleti hely nem lehet visszhangot visszaverő óriás terem, vagy hangot elnyelő magas boltozatú, öblös kupolájú építmény, ha mindjárt még olyan szép és tiszta stílusban épült. Inkább tíz kisebb templom, kitűnő akusztikával, mint egyetlen óriási templom, amelyben az ígéhrdetést tisztán csak azok hallják, akik a szószék élvonalában ülnek. Az akusztika nem javítható meg megafonos berendezéssel, amely megöli, kiírtja a hangnak érzelmi színezetét, s a szív nyelve helyett a zengő érc holt nyelvével beszél. Ugyanez a halálos baja a rádión hallgatott istentiszteleteknek is. Visszont a keresztyéni könyörület parancsának engedelmeskedünk, hogy legalább morzsalékokat kapjanak, ha a nehezen hallóknak mikrofonos apparátussal, hallókürttel és fejhallgatóval felszerelten a templom egy kevésbé feltűnő helyén jelölünk ki ülő padokat, mint ahogy ez már a külföld előtt régóta ismert.

Az akusztika törvényét követi pontossággal a *horasztika*. Szívből-szívbé az ígéhrdetés úgy szállhat, ha szemből-szembe fürödik a tekintet. Szem a lélek tükre. Ígéhrdető és gyülekezet lelki tükrének egybe kell villannia, mind a kettőnek Krisztust kell felragyogtatnia. A református istentiszteleti hely úgy építendő, hogy a pásztorlásra, egyházfegyelemre, a gyülekezet vezetésére hivatottak lássák az egész gyülekezetet, és az is lássa őket. Különösen az ígéhrdetőknek látniuk kell minden egyes hallgatójukat, s ezeknek is élesen és jól kell látniuk az Ígéhrdetőt. Evégből kerülendők az oszlopok, a fülkék, a túl magas szószék, s különösen a túl magas karzat. Ugyanezért nagyon ajánlatos, ha a hallgatóság ülőhelye hátrafelé mindig padonként egy-két centiméterrel emelkedik. A horasztika követelménye kívánja az istentiszteleti hely nagy, világos ablakait, és az estéli alkalmakra a templom megfelelő megvilágítását. Megvilágításra a csillárok rendszere helyett ajánlatosabb a menyezethez lapuló

tejüveg búra, vagy a mennyezet falán körös-körül félig rejtetten elhelyezett (szuffyta) világítás. A lelkész számára a szószékben alkalmazott lámpa a hallgatóság felé sötét ernyővel látandó el, s általában ügyelnünk kell arra, hogy az ígéhirdetőre néző tekintetet semmiféle közbeeső fény, vagy a szószék mellett vakítóan előragyogó ablak ne zavarja.

A *dynamika* törvénye azt jelenti, hogy az ígéhirdetés legihletettebb, legmegragadottabb perceiben is az ígéhirdető működésére megfelelő tér álljon rendelkezésre, hogy a szent pillanatok ideje alatt ne kelljen rettegnie, hogy a túlságosan alkalmatlan szószékről valamit lever, ami aztán brutalitásával és önkéntelen komikumával megöli az áhítatot. De ugyanez a *dynamika* törvénye követeli a hallgató részére is a megfelelő helyet, hogy összezsufolódva, a vegetatív meleg hatása alatt ki ne fejlődjék benne az alacsonyrendű tömeglény, hanem ellenkezőleg kiszakíthassa magát a tömegszuggesztiók alól, és mint öntudatos egyén boruljon le az Íge ereje előtt.

Mindezek azt segítik elő, hogy az istentisztelet igazán *lélekben és igazságban* folyhasson le. Bár az egész eddig elsoroltak mind alkotórészei a „lélekben és igazságban” fogalmának, de mégis külön is reá kell mutatnunk ennek a két nagy követelménynek építészeti vonatkozásaira is. Az istentiszteleti hely építő anyagában, berendezésében épűgy a léleknek és igazságnak kell uralkodnia, mint azokban, akik oda egybesereglenek. Az égi, boldogabb világot kell lelki-értelemben szimbolizálnia, s viszont nem lehet egyetlen egy kódarabja sem, egyetlen egy díszítése sem, ami hazudjék, vagyis ne legyen külsőképen is igaz. Épen ezért a református istentiszteleti hely minden porcikájával mondjon igazat. A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és faragott márvány illuzióját keltetni, a gipsz, stukko, rabc s megannyi potemkin építészeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. A keményfára erezett és festett puhafa a bútorok farizeusa marad. Fundamentumául kőszikla illik, s falazatául tűzben megpróbált téglá. Butorzatául a keményfa szilárd komolysága. Úrvacsorai szerelvényül az egyszerű fényű nemes-érc stb. Vajha a gyülekezetben egybeseregő tagok lelkileg szintén ilyen szilárd, erős és hűséges házai lennének a Szentlélek kegyelmének.

Mert a *református istentiszteletnek esztétikuma* az ilyen lelkek formálásában van. A református hívek nem szépihethik, csinosíthatják annyira az istentiszteleti helyüket, mint amennyit az istentisztelet épít és szépi, formál és erősít az ő lelkükön. Amíg más keresztyén felekezet esztétikuma kőbe és képbe ábrázolt ima, addig a református kultusz esztétikuma az emberi lelken végbemenő isteni kegyelem ábrázolásában rejlik. A református istentiszteletben az esztétikum nem külső és dekoratív, még csak nem is egy alapvető stílus egybefonódó harmóniája,

hanem a keresztyén személyiség kiépítésében megnyilatkozó csodálatos harmónia.

Az ember-ábrázolás akkor igazi, ha lélek-ábrázolás. Akkor a legmagasabbrendű, ha az isteni lélektől áthatott emberi lelket tudja felmutatni. Ez pedig a keresztyén személyiség. — *A református istentisztelet református jellemeket, hősi életeket, belső odaadó életű személyiségeket akar kifejleszteni.* Akik a maguk kis körében a kevesen is hűnek találtassanak. Ezeknek a lelkeknek szemlélése adja lélekben és igazságban az igazi esztétikumot. A református istentiszteletben minden ezt a belső, szent esztétikai célt szolgálja. Isten az első embert a föld porából formálta. Krisztus óta az igazi embert a lélekből a Szentlélek ereje által szent Fia hasonlatosságára formálja. Ez a legnagyobb szépség, amit emberi lélek ajándékuul nyerhet. A református egyháznak nincs szobrászművészete, mely vésővel élettelen márványt alakítson. Itt Isten élő és ható Igéje alakít és formál újra, saját képére és hasonlatosságára rejtett bensőséggel, halhatatlan lelkeket.

* * *

Szerteszét e csonka országban több református templom építése indult el a vágy, a sóhaj, az imádság és az áldozatkészség szárnyain a megvalósulás felé. Nem egy templom van, mely kibővítésre, renoválásra, új felszerelésre szorul.

Egyetemünk is templomot készül építeni: református egyetemi templomot.

Azért mutattunk reá a református istentiszteleti hely fogalmában rejlő nagy értékekre és kívánalmakra, hogy ezek ki ne maradjanak se itt, se másutt a szent és nagy munkából, hanem szolgálhassák a nagy református elvet: Egyedül Istené a dicsőség!

